

Бабак Максим Андрійович, аспірант кафедри конституційного, адміністративного та трудового права Національного університету «Запорізька політехніка»
ORCID ID: 0000-0001-6905-1357

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ: НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД

HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE USE OF LABOUR OF PERSONS SENTENCED TO IMPRISONMENT: NATIONAL AND FOREIGN EXPERIENCE

Анотація. Статтю присвячено дослідженню історико-правових аспектів використання праці засуджених на роботах в Україні та зарубіжних країнах. Автор розглядає еволюцію залучення засуджених до праці та їхній вплив на правову систему і суспільство у цілому. Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правової бази, яка визначає умови і способи організації праці засуджених, а також порівнянню українського досвіду із зарубіжною практикою.

Досліджено вплив праці засуджених на процес їх подальшої ресоціалізації та виправлення. Автор аналізує, як залучення до праці сприяє економічному добробуту суспільства.

Наведено приклади застосування праці засуджених в Україні та зарубіжних країнах. Розглянуто конкретні кейси з практики, що ілюструють як успішні моделі, так і ті, що зазнали невдачі. Це дає змогу висвітлити позитивні та негативні аспекти використання праці засуджених.

З'ясовано проблеми залучення засуджених до праці в Україні, серед яких: недостатнє фінансування, відсутність сучасної матеріально-технічної бази, низький рівень професійної підготовки, а також законодавчі та організаційні перешкоди.

Стаття є цінним джерелом для науковців, правознавців, працівників пенітенціарної системи та політиків, які зацікавлені в удосконаленні системи виконання покарань та виправлення засуджених через залучення їх до праці.

Ключові слова: покарання, виправлення, умови праці, арештантські роти, арештантські відділення.

Abstract. The article is devoted to the study of historical and legal aspects of the use of labour of convicts at work in Ukraine and foreign countries. The author examines the evolution of the involvement of convicts in labour and their impact on the legal system and society as a whole. Particular attention is paid to the analysis of the legal framework that determines the conditions and methods of organising the work of convicts, as well as to the comparison of Ukrainian experience with foreign practice.

The impact of prisoners' work on the process of their further re-socialisation and correction is studied. The authors analyse how involvement in labour contributes to the economic well-being of society.

Examples of the use of labour of convicts in Ukraine and foreign countries are given. Specific case studies are considered, illustrating both successful and failed models. This makes it possible to highlight both positive and negative aspects of the use of prison labour.

The author identifies the problems of involving convicts in labour in Ukraine, including insufficient funding, lack of modern material and technical facilities, low level of professional training, as well as legislative and organisational obstacles. The article is a valuable source for scholars, lawyers, penitentiary system employees and policy makers interested in improving the system of execution of sentences and rehabilitation of convicts through their involvement in work.

Key words: punishment, correction, working conditions, prison companies, prison departments.

У контексті розвитку сучасного суспільства використання праці засуджених до позбавлення волі викликає значний інтерес як на національному, так і на міжнародному рівні. Проте історично-правові аспекти цього явища залишаються малодослідженими. Ця стаття спрямована на аналіз та порівняння національного та зарубіжного досвіду використання праці засуджених до позбавлення волі, зокрема з урахуванням еволюції відносин між суспільством та в'язнями, правового регулювання цього процесу та його впливу на ресоціалізацію і виправлення засуджених.

Покарання у вигляді позбавлення волі є не лише виконанням певної санкції, а й складним процесом, спрямованим на виправлення особи, яка порушила закон. У сучасному світі значна кількість людей відбуває кримінальне покарання, проте далеко не всі з них зазнають позитивних змін під час цього періоду. Участь у суспільно корисних роботах має на меті не лише відновлення особистості засудженого, а й створення користі для суспільства та його членів.

Під час правового режиму воєнного стану значення праці засуджених потребує переосмислення та докладного наукового вивчення. Аналіз і порівняння використання праці засуджених у суспільно корисних роботах можуть виявити як позитивні, так і негативні аспекти, а також надати основу для розроблення рекомендацій щодо його вдосконалення на основі дослідженого досвіду.

Метою наукової статті є дослідження історико-правових аспектів використання праці засуджених на суспільно корисних роботах, визначення видів та характерних ознак таких робіт, а також здійснення порівняльного аналізу використання праці засуджених в Україні та зарубіжних країнах.

Результати наукових досліджень, які стосуються використання праці засуджених у контексті даної теми, переважно базуються на роботах відомих науковців, таких як В.А. Бадира, О.І. Бажанов, І.Г. Богатирьов, В.В. Голіна, Т.А. Денисова, В.М. Пальченкова, І.М. Даньшин, О.М. Джужа, В.М. Дрьомін, А.Ф. Зелінський, А.С. Міхлін, А.Х. Степанюк, Ю.М. Ткачевський, В.М. Трубніков, О.О. Шкута, І.В. Шмаров та ін.

Незважаючи на важливість цих досліджень, слід зазначити, що вони не зосереджені на історичному контексті та аналізі міжнародного досвіду. Відсутність

цих аспектів у роботах суттєво обмежує наше розуміння проблеми та можливості виокремлення ефективних підходів до використання праці засуджених у суспільно корисних роботах. Тому додаткове дослідження, яке враховуватиме історичний контекст і зарубіжний досвід, є надзвичайно важливим для розвитку наукового розуміння цієї проблеми та розроблення ефективних стратегій у цьому напрямі.

У період правового режиму воєнного стану питання використання праці засуджених набуває істотно нового значення, оскільки виникає необхідність відновлення не лише матеріальної, а й соціальної та економічної інфраструктури, яка стала жертвою військових дій росії.

Сприяючи відновленню пошкоджених об'єктів та інфраструктури, праця засуджених може стати важливим чинником відновлення України.

Початок використання праці для засуджених на території сучасної України припадає на період між 1830 і 1870 рр. Під час панування російської імперії в Україні була запроваджена практика залучення засуджених до праці шляхом створення арештантських рот, а згодом – виправних арештантських відділень. У радянський період української державності ця ініціатива послужила основою для створення виправних трудових установ, метою яких було виправлення засуджених на користь будівництва комунізму.

Уперше у нормативно-правовому акті, а саме Положенні «Про арештантські роти цивільного відомства, що передбачається сформувати в Одесі та інших містах Новоросійського краю» 1830 р., було закріплено утворення арештантських виправних рот як майданчиків для випробування такого виду покарання в українських губерніях. Це була альтернатива для засуджених до заслання.

У статтях 1031–1046 Зводу установ та статутів про тих, які утримуються під вартою (1845 р.) регулювалися питання залучення арештантів до праці. Зокрема, зазначалося, що їх мали використовувати переважно у тих містах, де були створені арештантські роти. Проте у разі відсутності відповідних установ або особливої потреби за дозволом начальників губерній вони могли використовуватися на роботах поза містом, але не далі ніж на дев'ять верст (приблизно 9,5 км). Арештантів також могли працевлаштовувати на території арештантських рот, як на господарських роботах з обслуговування місця позбавлення волі, так і на виконанні приватних замовлень. Під час визначення ступеню тяжкості робіт, які доручали арештантам, законодавець рекомендував ретельно враховувати їхні поведінку, досягнення та стан здоров'я.

У редакції Уложення про кримінальні і виправні покарання 1885 р. арештантські роти були реформовані у новий вид позбавлення волі – виправні арештантські відділення.

Арештантські виправні відділення відрізнялися від арештантських рот тим, що до засуджених не застосовували військову дисципліну та тілесні покарання.

У них була чітко визначена тривалість відбування, і замість зовнішніх робіт засуджених залучали лише до виконання внутрішніх робіт [1, с. 83–94].

Така система покарань, що передбачала використання праці засуджених, існувала до жовтневого перевороту 1917 р. в російській імперії, у тому числі на території українських губерній. Протягом тривалого періоду цей метод виправних заходів, що передбачав залучення засуджених до виконання різних видів фізичної праці, розглядався як засіб виправлення їхньої антисоціальної поведінки.

Після жовтневих подій 1917 р. система покарань зазнала реформ, однак їхній зміст суттєво не змінився.

Поправно-трудоий кодекс УРСР, що був ухвалений 27 жовтня 1925 р., включав різноманітні види покарань та заходів виправлення, які передбачали використання праці засуджених у рамках соціалістичної системи, зокрема установи виправно-трудоих будинків, трудові колонії, а також перехідні виправно-трудоі установи [2, с. 26].

В основі вищевказаних покарань закладалася примусова праця, де засуджені виконували різні роботи. Однак каральна політика у Радянському Союзі була спрямована, насамперед, не на виправлення поведінки засудженого, а на вирішення економічних питань, а також на ізоляцію політичних опонентів партії. Така політика зберігалася аж до 1991 р.

Використання праці засуджених незалежно від епохи – самодержавного режиму під час панування російської імперії чи радянської доби – мало лише одну спільну мету: забезпечення економічного благополуччя для держави та виконання завдань перед владними режимами, однак не виправлення антисоціальних установок засуджених.

У Сполучених Штатах Америки сучасна тюремна система зародилася наприкінці XVIII ст. Початковим етапом вважається заснування в'язниці у Філадельфії у 1786 р. Законодавчі органи штату Пенсильванія визнали цю установу місцем позбавлення волі злочинців і передали її під юрисдикцію місцевих судів. Це стало початком так званої філадельфійської, або пенсільванської, системи ув'язнення. Вона характеризувалася суворою ізоляцією кожного засудженого, обов'язковим мовчанням та зайняттям арештантів невеликими роботами у камерах (одиначне ув'язнення).

Також існували інші методи забезпечення суворої ізоляції в рамках оборнської тюремної системи, яка отримала назву від першої в'язниці, впровадженої у 1820 р. в місті Оберн біля Нью-Йорка. Особливістю таких установ було перебування ув'язнених в окремих камерах-келіях лише вночі; удень вони працювали разом, але зберігали суворе мовчання. Оборнська в'язниця згодом стала прототипом загальних видів в'язниць, тоді як філадельфійська система була прототипом одиночних камер.

Розпорядок життя в оборнській системі ув'язнення передбачав, що камери відчинялися вранці, ув'язнені виходили з них у певному порядку, дотримуючись мовчання, і вирушали до майстерень. Після роботи вони вечеряли, а потім поверталися до камер, де їх зачиняли. Роботи були різноманітні, а дисципліна – вкрай сувора. Головними вимогами були бездоганність і повне мовчання. Ув'язненим не дозволялося розмовляти або обмінюватися навіть під час прийому їжі або роботи, а будь-які порушення каралися негайно наглядачем, який використовував биття батоном.

Згадана раніше американська Обернська в'язниця за період із 1828 по 1833 рр. завдяки праці ув'язнених отримала прибуток у розмірі 25 тис дол., що, на той час становило надзвичайно велику суму [3].

Використання праці ув'язнених у США було і залишається розповсюдженим явищем. Протягом ХХ ст. виникли нові форми організації в'язничної праці, це спричинило появу цілої тюремної індустрії. Суть цієї індустрії полягала в тому, що адміністрація установ залучала в'язнів не лише до державних робіт, а й до праці на приватних підприємствах, отримуючи за це прибуток [4].

Пізніше тюремна система США змінила свій підхід, зосереджуючись не лише на самому відбуванні покарання та використанні примусової праці, а й на наданні засудженим корисних навичок для повсякденного життя.

У контексті даної теми розглянемо систему виправних установ у Великобританії, яка славиться не лише своєю давністю серед європейських систем, а й постійними реформами.

У XVII і на початку XVIII ст., під час розквіту капіталістичних відносин, ув'язнені вважалися безправними і розглядалися як дешева робоча сила, готова до експлуатації. Зокрема, відома практика «транспортиції» каторжників до Америки, Австралії та інших колоній Британської імперії [5].

Із 1776 р. засуджені виконували найважчі роботи у виправних робочих будинках, на судах, здійснювали прибирання Темзи, виконували фізичну працю на мануфактурах.

Засуджених розселяли по всій імперії, відправляючи до спеціальних поселень у колоніях, де вони працювали під суворим наглядом, займаючись важкою фізичною працею, такою як вирубка лісу, осушення боліт та будівництво доріг.

Праця засуджених була спрямована на вирішення питань, пов'язаних із кримінальними елементами та економічними потребами імперії.

Протягом XVIII та XIX ст. тюремні майстерні в Британії забезпечували виробництво різних товарів, зокрема для збройних сил та інших державних установ, таких як школи та лікарні. Однак у 80-х роках ХХ ст. багато із цих майстерень відчули спад, що призвело до реформування тюремної системи та запровадження в подальшому приватних тюремних установ і створення професійного навчання засуджених [6].

Також у контексті даної теми цікавим є японський досвід, який відзначається низьким рівнем злочинності, що є результатом соціально-політичної стабільності, економічного розвитку, традиційної згуртованості японського суспільства, поваги до авторитетів та ефективної роботи системи кримінальної юстиції.

Так, система виконання покарань у Японській імперії знайшла відображення у законі «Про тюрми» 1908 р., який мав лише 75 статей і включав відсилення до безлічі підзаконних нормативно-правових актів у цій сфері. Цей закон був змінений лише у 2006 р. прийняттям закону «Про місця утримання під вартою і поводження з ув'язненими». Проте успішність японського досвіду виконання покарань полягає не лише в законодавчих актах, а й у подальшій роботі, яка включає численні роз'яснення, інформаційну політику, розроблення принципів і методів, набуття яких потребує часу та досвіду.

У XIX ст. один із батьків першої японської Конституції та перший прем'єр-міністр Іто Хіробумі запропонував зробити острів Хоккайдо центром пенітенціарної реформи у Японії. Він відзначив, що на острові є багато землі, а злочинців можна задіяти у роботах з її розчищення, праці на шахтах та в майстернях. Після завершення строку каторжних робіт їх можна було б залишити на обробці землі або задіяти у виробництві, що сприятиме зростанню населення острова. Ця програма знайшла підтримку в Державній раді (Дайдзьокані), і вже у 1881 р. почалося будівництво двох в'язниць – Кабато та Сораті. Успішна праця в'язнів Сораті на копальнях Хоронаї стала підставою для створення в 1885 р. нової в'язниці Кусіро на сході острова Хоккайдо. Оскільки на острові було обмежене населення, в'язниці перетворилися на політико-адміністративні центри віддаленого регіону імперії. Місцеві жителі та ті, хто звільнився та посилювався у цій місцевості, отримували доступ до послуг тюремних лікарень, їхні діти мали можливість отримувати освіту в школах, які були організовані в тюремних приміщеннях, і забезпечувалося поштове сполучення [7].

Розвиток установ виконання покарань сприяв трансформації малолюдної місцевості в населені міста й села, що в подальшому сприяло освоєнню земель.

До кінця XIX ст. в'язні, що перебували в установах позбавлення волі в містах Кабато, Сораті, Кусіро, Абасірі, Токаті, що на острові Хоккайдо, були задіяні на будівництві доріг, мостів, мереж електропостачання та всієї необхідної інфраструктури для його подальшого освоєння.

Японський досвід показує, як можливо організувати виконання кримінального покарання з подальшою соціальною реінтеграцією ув'язнених у суспільство, тим самим давши засудженим навички та можливості для подальшого життя після відбування покарання, що, своєю чергою, істотно знизило злочинність на території Японії.

Цей феномен підтверджує дослідження вченого В.Є. Кириченка, який укавав, що найнижчий рівень рецидиву злочинності спостерігається там, де велику

увагу приділяють трудовому використанню ув'язнених. Однак найвищий рівень рецидиву зафіксовано там, де умови ув'язнення практично не відрізняються від звичайних умов життя, а покарання зводиться лише до «позбавлення волі» в комфортних умовах [7].

Ми погоджуємося з науковцем і вважаємо, що в контексті наведених вище прикладів необхідно використовувати працю ув'язнених на благо суспільства, щоб як мінімум зменшити витрати на систему відбування кримінальних покарань засудженими тим суспільним благом, яке в результаті праці засудженого буде здійснене, та як максимум надати можливість засудженому як здобути професію, так і стати на шлях виправлення.

Однак коли праця, яка не мотивує засуджених і не має на меті бути корисною для них, а засуджені не розуміють у ній суспільної корисності, то результат стає мінімальним і не є ефективним ані для держави, ані для засудженого, а виправний ефект відсутній.

Засуджений повинен відчувати не лише обов'язок, а й потребу використовувати свою працю для суспільної користі, щоб результат його праці став очевидним як для нього самого, так і для суспільства. Тільки коли засуджений розуміє значимість своєї праці і відчуває задоволення від результатів, він може приносити суспільну користь.

Відповідно до вимог ст. 60 та ст. 118 КВК України, засуджені можуть залучатися до суспільно корисної праці за умовами цивільно-правового чи трудового договору [8].

Проте на практиці, як відзначають Л.П. Шумна, К.В. Денисенко, В.С. Олійник, А.М. Сікун, в українських умовах праця засуджених часто юридично не оформлюється. Відсутність трудових договорів позбавляє їх фінансових і соціальних гарантій, що знижує їхню мотивацію. Це не лише не сприяє виправленню, а, навпаки, лише посилює ризик рецидиву. Така ситуація свідчить про те, що деякі установи виконання покарань використовують засуджених як дешеву робочу силу або навіть як рабів для особистої наживи [9, с. 118–122].

Ми наполягаємо на тому, що будь-яка праця повинна бути оплачуваною та не повинна містити ознак покарання або приниження, зокрема як це виявлено в досліджених історичних джерел. Засуджені повинні мати всі необхідні соціальні і фінансові гарантії під час здійснення праці. Своєю чергою, держава повинна забезпечувати роботу засуджених та сприяти їхньому професійному навчанню, щоб вони могли здобути корисні навички для успішного повернення до суспільства, як свідчить досвід Японії.

Отже, використання праці засуджених в історії України, Японії, США та Великобританії мало свої особливості та наслідки у системі виконання кримінальних покарань.

У російській імперії та Радянському Союзі використання праці засуджених часто супроводжувалося примусовою працею у тюрмах та концтаборах, де засуджені виконували важкі фізичні роботи без адекватної компенсації та нерідко ставали жертвами систематичного насильства та політичних репресій.

У США та Великобританії використання праці засуджених також зазвичай передбачало працю у тюрмах та виробничих установах за жорстких умов. Проте в подальшому обидві країни почали переосмислювати цю практику, намагаючись зосередитися не лише на примусовій праці, а й на навчанні засуджених.

У Японії використання праці засуджених із кінця ХІХ ст. було поширеним явищем, яке спрямовувалося на суспільно корисні роботи, що сприяло розвитку інфраструктури та економіки країни в майбутньому. Така система впливу на злочинність у Японії відрізнялася високою ефективністю та здатністю поєднувати відбування кримінального покарання з реінтеграцією засуджених у суспільство після відбування покарання.

Підсумовуючи, з урахуванням розглянутих прикладів, ми вважаємо, що засуджений має розуміти важливість своєї праці для суспільства і відчувати задоволення від результатів, а держава, своєю чергою, повинна забезпечувати йому соціальні та фінансові гарантії, щоб уникнути будь-яких зловживань із боку адміністрації.

Перелік використаних джерел:

1. Бабак М. А. Особливості нормативно-правового регулювання виправних арештантських відділень цивільного відомства в українських губерніях російської імперії. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2022. № 3. С. 83–94.
2. Богатирьов І. Г., Пузирьов М. С., Шкута О. О. Доктрина пенітенціарного права України : монографія. Київ : Дакор, 2017. 236 с. URL: <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d658ac52-e98f-4722-8348-65c815494ba9/content> (дата звернення: 20.05.2024).
3. Ягунов Д. В. Чи можна продавати «право карати» (філософсько-правовий аналіз феномена в'язничної приватизації). *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. URL: <http://www.apdp.in.ua/v59/13.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).
4. Austin, James, Ph.D. Emerging Issues on Privatized Prisons / James, Ph.D. Austin, Garry. URL: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/bja/181249.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).
5. Willis James J. Transportation versus Imprisonment in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain: Penal Power, Liberty, and the State. *Law & Society Review* 39, no. 1 (2005): 171–210. URL: <http://www.jstor.org/stable/1555123> (дата звернення: 20.05.2024).
6. Kercher B. Perish or Prosper: The Law and Convict Transportation in the British Empire, 1700-1850. *Law and History Review*, 21(3), 527–584. URL: <https://doi.org/10.2307/3595119> (дата звернення: 20.05.2024).
7. Кириченко В. Є. Пенітенціарний досвід Японії – історико-правовий дискурс. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2018. № 4(6). URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2036b626-5bfa-463a-b2fe-507c5d996bd6/content> (дата звернення: 20.05.2024).
8. Кримінально-виконавчий кодекс України. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 20.05.2024).

9. Шумна Л. П., Денисенко К. В., Олійник В. С., Сікун А. М. Праця засуджених як право чи обов'язок у контексті міжнародного та національного законодавства. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 4(38). С. 118–122.

References:

1. Babak, M. A. (2022). Osoblyvosti normatyvno-pravovoho rehuliuвання vypravnykh areshtantskykh viddilen tsyvilnoho vidomstva v ukrainskykh huberniiakh rosiiskoi imperii [Peculiarities of regulatory and legal regulation of correctional detention centres of the civil department in the Ukrainian provinces of the Russian Empire] *Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*: Kyiv. № 3. P. 83–94. [in Ukrainian]

2. Bohatyrev, I. G., Puzyrev, M. S., Shkuta, O. O. (2017). Doktryna penitentsiarnoho prava Ukrainy [Doctrine of Penitentiary Law of Ukraine]. Kyiv. *Dakor Publishing House*, 236 p. Retrieved from <https://dspace.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d658ac52-e98f-4722-8348-65c815494ba9/content> [in Ukrainian].

3. Yagunov, D. V. (2011). Chy mozhna prodavaty «pravo karaty»? (filosofsko-pravovyi analiz fenomena viaznychnoi pryvatyzatsiyi) [Is it possible to sell the «right to punish»? (Philosophical and legal analysis of the phenomenon of prison privatisation)]. *Actual problems of state and law*. Retrieved from <http://www.apdp.in.ua/v59/13.pdf> [in Ukrainian].

4. Austin, James, Ph.D. Emerging Issues on Privatized Prisons . James, Ph.D. Austin, Garry. Retrieved from <https://www.ojp.gov/pdffiles1/bja/181249.pdf> [in In English].

5. Willis James, J. (2005). Transportation versus Imprisonment in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain: Penal Power, Liberty, and the State. *Law & Society Review* 39, no. 1: 171–210. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/1555123> [in In English].

6. Kercher, B. Perish or Prosper: The Law and Convict Transportation in the British Empire, 1700–1850. *Law and History Review*, 21(3), 527–584. Retrieved from <https://doi.org/10.2307/3595119> [in In English].

7. Kirichenko, V. E. (2018). Penitentsiarnyi dosvid Yaponii – istoryko-pravovyi dyskurs. [Penitentiary experience of Japan – historical and legal discourse]. *Bulletin of the Penitentiary Association of Ukraine*. № 4(6). Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/2036b626-5bfa-463a-b2fe-507c5d996bd6/content> (accessed 20.05.2024). [in Ukrainian].

8. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy. [Criminal Executive Code of Ukraine]. Official web portal of the Parliament of Ukraine. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (accessed 20.05.2024). [in Ukrainian].

9. Shumna, L. P., Denysenko, K. V., Oliynyk, V. S., Sikun, A. M. Pratsia zasudzhenykh yak pravo chy obov'язok v konteksti mizhnarodnoho ta natsionalnoho zakonodavstva [Work of convicts as a right or duty in the context of international and national legislation] . *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 4(38). P. 118–122. [in Ukrainian].

